

Noten

Inleiding

¹ F. van den Heuvel, 'Over sprookjes, volkspartij en een happy end. Er was eens een politieke partij die...', *CDA.nl. Het tijdschrift* 5 (2005) 4-6, aldaar 4, 6.

² M. van Bijsterveldt, 'Voorwoord' in: *Jubileumbundel 25 jaar CDA. Selectie van toespraken en andere bijdragen in jubileumjaar 2005*, CDA (z.p. 2005) 5.

³ J.P. Balkenende, 'Van "opdracht in bescheidenheid" naar "eenheid in verscheidenheid"' in: *Jubileumbundel 25 jaar CDA*, 47-50, aldaar 47-48.

⁴ Het CDA stond in de Politieke Barometer van het onderzoeksbureau Synovate op 9 september 2005 op 36 zetels, 8 minder dan de partij bij de Tweede Kamerverkiezingen van januari 2003 had behaald. Zie: www.politiekebarometer.nl/archief_poli_bar_popup.cfm?uid=56 (geraadpleegd op 24 november 2010).

⁵ *Trouw*, 11 oktober 2005.

⁶ G. Dekker, 'Het christelijk godsdienstig en kerkelijk leven' in: G. Dekker, T. Bernts en J. de Hart ed., *God in Nederland 1996-2006* (Kampen 2007) 12-73, aldaar 14. Van de PKN maakt ook de kleine Evangelisch-Lutherse Kerk deel uit.

⁷ J. Thomassen, 'Politieke veranderingen in Nederland' in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek* (Den Haag 2000) 17-34, aldaar 26.

⁸ *Kerkelijke gezindte en kerkbezoek aan het einde van de 20e eeuw. Opvattingen en activiteiten*, CBS (Voorburg 2000) 17, 18.

⁹ M. Coumans, 'Religie en politieke participatie' in: *Religie aan het begin van de 21ste eeuw*, CBS (Den Haag 2009) 89-100, aldaar 93.

¹⁰ J.W.P. Wits, 'Een strategische verkenning', *Christen Democratische Verkenningen* 18 (1998) 372-383, aldaar 377.

¹¹ J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980. II Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000) 222.

¹² *Trouw*, 22 juni 2010.

¹³ H. Vollaard, 'Christelijke sporen in de Nederlandse politiek. De verhouding tussen ChristenUnie, SGP en CDA' in: J. Hippe en G. Voerman ed., *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam 2010) 175-195, aldaar 176 en 177.

¹⁴ *Trouw*, 22 juni 2010.

¹⁵ W. Advokaat, M. van Baal en H. Schmeets, *Kerkelijke gezindte en kerkbezoek aan het einde van de 20e eeuw. Opvattingen en activiteiten* (Voorburg 2000) 17; H. van der Kolk, 'Het afnemende belang van godsdienst en sociale klasse' in: Thomassen, Aarts en Van der Kolk, *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, 121-138, aldaar 134, 135 en 138.

¹⁶ J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'CDA, naar voren! Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA' in: R. Koole ed., *Jaarboek 1987 Documentatiecen-*

trum Nederlandse Politieke Partijen (Groningen 1988) 66-98; B. Pijnenburg, 'De "C" van CDA: een analyse van het christen-democratisch electoraat' in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.M. ten Napel ed., *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland* (Amsterdam 1993) 117-139.

¹⁷ Van Holsteyn en Irwin, 'CDA, naar voren!', 66-98.

¹⁸ Zie de bijdrage van Joop van Holsteyn en Galen Irwin in deze bundel.

¹⁹ In de maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen van 15 mei 2002 stond het CDA in de Politieke Barometer van het bureau Interview/NSS op enkele zetels winst. Na de moord op Fortuyn op 6 mei steeg de partij naar 35 zetels; uiteindelijk werden het er 43.

²⁰ *Trouw*, 6 september 2010.

²¹ P. Lucardie, 'De ideologie van het CDA: een conservatief democratisch appél?' in: Van Kersbergen, Lucardie en Ten Napel, *Geloven in macht*, 39-58, aldaar 49-52.

²² P.W. Tetteroo, 'Is de christen-democratie conservatief?', *Christen Democratische Verkenningen* 20 (2000) 34-43, aldaar 41.

²³ A.P.M. Lucardie en H.-M.Th.D. ten Napel, 'Van confessioneel naar liberaal-conservatief? De ontwikkelingen van het CDA vergeleken met christen-democratische partijen elders in Europa' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1993) 53-72, aldaar 65.

²⁴ Th.B.F.M. Brinkel, "'Het CDA heerst als nooit tevoren'", *Christen Democratische Verkenningen* 14 (1994) 105-111, aldaar 108.

²⁵ J.W.P. Wits, 'Een strategische verkenning', *Christen Democratische Verkenningen* 18 (1998) 372-383, aldaar 375-377.

²⁶ J.J.A.M. van Gennip, 'Catastrofe of crisis?', *Christen Democratische Verkenningen* 14 (1994) 259-266, aldaar 264.

²⁷ J.P. Balkenende, 'Woord vooraf' in: A. Etzioni, *De nieuwe gulden regel* (Kampen 2005) ix-xi, aldaar ix; K. Versteegh, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam 1999) 222.

²⁸ Balkenende, 'Woord vooraf', ix.

²⁹ J.P. Balkenende, 'Perspectieven voor christelijk-maatschappelijk middenveld', *Christen Democratische Verkenningen* 14 (1994) 296-305; G. Voerman, 'Hoe is het premier Balkenende vergaan als politieke toevalstreffer?', *Civis Mundi* 45 (2006) 154-158, aldaar 156 en 157; Marcel ten Hooven in *NRC Handelsblad*, 7 juni 2010.

³⁰ Versteegh, *De honden blaffen*, 222.

³¹ Geciteerd door: K. van Kersbergen en A. Krouwel, 'De veranderende beleidsfilosofie van het CDA van Balkenende' in: F. Becker, W. van Hennekeler en M. Hurenkamp, *Vier jaar Balkenende. WBS jaarboek 2006* (Amsterdam 2006) 38-53, aldaar 47.

³² J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg 2002) 62; zie ook de bijdrage van Van Kersbergen en van Kennedy en Ten Napel in deze bundel.

³³ P. Lucardie, 'Paradise lost, paradise regained? Christian Democracy in the Netherlands' in: S. Van Hecke en E. Gerard ed., *Christian Democratic Parties in Europe since the end of the Cold War* (Leuven 2004) 170; A. Kinneging, 'Christendom=conservatisme', *Christen Democratische Verkenningen* 22 (2002) 39-44, aldaar 39.

³⁴ Geciteerd bij: H. Vollaard, 'De flexibele formules van het CDA' in: H. Pellikaan en S. van der Lubben ed., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006) 107-133, aldaar 112; zie ook: Tetteroo, 'Is de christen-democratie conservatief?', 34.

³⁵ P.W. Tetteroo, 'Bloemlezing van het "conservatisme-debat"', *Christen Democratische Verkenningen* 22 (2002) 45-47, aldaar 46.

³⁶ D. van Agt, 'Onderzoek alles en behoud het goede. Conservatief, een ere naam', *Vrij Nederland*, 5 oktober 2002, 36-38, aldaar 37.

³⁷ A.A.M. van Agt, 'Hoogste tijd voor conservatisme', *Christen Democratische Verkenningen* 22 (2002) 12-22, aldaar 17.

³⁸ D. Hollanders, *Conservatieve en Christelijke Politiek in Nederland. Het huidige con-*

servatismedebat in een historische vergelijking met de conservatieve beweging in 1848-1868 (Masterscriptie geschiedenis Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2003) 14-15.

³⁹ A. Klink, 'Conservatieven houden christen-democraten spiegel voor', *Christen Democratische Verkenningen* 22 (2002) 23-26, aldaar 25 en 26.

⁴⁰ Tetteroo, 'Is de christen-democratie conservatief?', 41 en 42; zie ook: Lucardie, 'Paradise lost, paradise regained?', 171.

⁴¹ A. Dölle, 'CDA behoeft ondertitel 'sociaal conservatief'', *Christen Democratische Verkenningen* 23 (2003) 70-83, aldaar 81 en 82.

⁴² *Trouw*, 8 augustus 2003; zie ook: H.E.S. Woldring, *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie* (Utrecht 1996) 295-305; H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de christen democratie* (Budel 2003) 229-238.

⁴³ *Trouw*, 1 november 2003.

⁴⁴ T. Jansen, 'Het CDA moet conservatieve verleiding weerstaan', *Christen Democratische Verkenningen* 24 (2004) 5-18.

⁴⁵ *Trouw*, 4 augustus 2003.

⁴⁶ Marcel ten Hooven in *NRC Handelsblad*, 7 juni 2010.

⁴⁷ Balkenende, 'Woord vooraf', x.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld: Van Kersbergen en Krouwel, 'De veranderende beleidsfilosofie van het CDA', 38-53, aldaar 48-52.

⁴⁹ B. de Vries, *Overmoed en onbehegen. Het hervormingskabinet-Balkenende II* (Amsterdam 2005) 8.

⁵⁰ E. Gerard en S. van Hecke, 'European Christian Democracy in the 1990s. Towards a Comparative Approach' in: Van Hecke en Gerard, *Christian Democratic Parties in Europe*, 297-318, aldaar 308.

⁵¹ Van Kersbergen en Krouwel, 'De veranderende beleidsfilosofie van het CDA', 48, 50 en 51.

⁵² J. van Holsteyn, 'Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Over de electorale mogelijkheden van een conservatieve partij in Nederland' in: Pellikaan en Van der Lubben ed., *Ruimte op rechts?*, 137-161, aldaar 160.

⁵³ *Ibidem*, 159.

⁵⁴ *NRC Handelsblad*, 28 augustus 2010.

⁵⁵ *NRC Handelsblad*, 30 september 2010.

⁵⁶ *De Volkskrant*, 27 november 2010.

⁵⁷ Jansen, 'Het CDA moet conservatieve verleiding weerstaan', 16.

⁵⁸ *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant*, 8 september 2010.

⁵⁹ L. Oomkes en H. Goslinga in *Trouw*, respectievelijk 6 en 18 september 2010; M. ten Hooven in *NRC Handelsblad*, 22 september 2010.

⁶⁰ 'Contrapunt 16 oktober 2010', sytze-faber.livejournal.com (geraadpleegd 12 december 2010).

⁶¹ *Trouw*, 18 november 2010.

⁶² H.-M.Th.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden 1992).

⁶³ In het NKO van 2003 was de vraag naar de geprefereerde coalitievoorkeur niet gesteld.

⁶⁴ *De Volkskrant*, 18 september 2010.

⁶⁵ J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1974) 91-92.

⁶⁶ *De Volkskrant*, 2 oktober 2010.

⁶⁷ *NRC Handelsblad*, 11 september 2010.

Bijdrage Ten Napel

¹ Bijvoorbeeld: H.-M.Th.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992); D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992); R.S. Zwart, *'Gods wil in Nederland'. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen 1996).

² Voor de selectie van deze onderwerpen is gebruikgemaakt van de indeling in de proceedings van het in 1995 aan de Katholieke Universiteit Leuven gehouden internationaal colloquium over de christendemocratie in de Europese Unie: de politieke ordening, het sociaaleconomisch en het sociaal-cultureel beleid. Zie: E. Lamberts ed., *Christian Democracy in the European Union [1945/1995]. Proceedings of the Leuven Colloquium, 15-18 November 1995* (Leuven 1997) 10.

³ Zwart, *'Gods wil in Nederland'*, 256.

⁴ Ibidem.

⁵ Deze paragraaf is een bewerking van het slothoofdstuk uit: Ten Napel, *Een eigen weg*. Hierin treft men desgewenst ook nadere bronverwijzingen aan.

⁶ De Contactraad was ingesteld na de Tweede Kamerverkiezingen van 1971. In dit orgaan werd iedere partij vertegenwoordigd door een delegatie van vijf personen, onder wie de respectieve partij- en fractievoorzitters, die het dagelijks bestuur van de Contactraad vormden.

⁷ *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij (een politieke strategie voor de zeventiger jaren)*, CDA (Den Haag 1972).

⁸ Zie bijvoorbeeld: M.P. Fogarty, *Christian Democracy in Western Europe, 1820-1953* (Londen 1957).

⁹ R.S. Zwart, 'Christian Democracy and political order in the Netherlands' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 242-253.

¹⁰ *Kamerstukken II*, 1973/74, 12 944, nr. 1, p. 2, 3.

¹¹ Ibidem, 4-5.

¹² *Handelingen II OCV/UCV*, 1974/75, 11 november 1974, 94; J.J. Pelle, *In de staatsrechtgeleerde wereld. De politieke geschiedenis van hoofdstuk I van de Grondwet 1983* (Deventer 1998) 183-184.

¹³ *Handelingen II OCV/UCV*, 1974/75, 11 november 1974, 74.

¹⁴ Ibidem, 77.

¹⁵ Ibidem, 89.

¹⁶ Ibidem, 96.

¹⁷ Ibidem, 97.

¹⁸ Ibidem, 98.

¹⁹ Ibidem, 99.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem, 100.

²² Ibidem.

²³ *Kamerstukken II*, 1974/75, 12 944, nr. 26.

²⁴ *Handelingen II*, 1974/75, 28 januari 1975, 2449.

²⁵ *Handelingen I*, 1974/75, 16 april 1975, 619.

²⁶ Ibidem, 620.

²⁷ Ibidem, 622.

²⁸ Ibidem, 634.

²⁹ A. Dölle, 'Hecht het CDA aan het loka-

le bestuur? Dan graag nog principiëler en concreter', *Christen Democratische Verkenningen* 27 (2007) 38-47.

³⁰ E. Lamberts, 'The influence of Christian Democracy on political structures in Western Europe' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 282-292, aldaar 286.

³¹ K. van Kersbergen, 'Christian Democracy in the Netherlands and its influence on the economic and social policy' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 313-327.

³² *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij*, 2.

³³ Ibidem, 4.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem, 8.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem, 10.

³⁸ Ibidem, 11.

³⁹ *Gerede twijfel. Bijdrage tot de discussie over de perspectieven van onze economische ontwikkeling*, ARP, CHU en KVP (Den Haag 1974) 7.

⁴⁰ Ibidem, 18.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, 28-29.

⁴³ *Handelingen II*, 1973/74, 9 oktober 1973, 92.

⁴⁴ *Handelingen II*, 1974/75, 8 oktober 1974, 309.

⁴⁵ Ibidem, 309.

⁴⁶ Ibidem, 310.

⁴⁷ Ibidem, 297.

⁴⁸ Ibidem, 305.

⁴⁹ Ibidem, 313.

⁵⁰ Ibidem, 314.

⁵¹ Ibidem, 316.

⁵² *Handelingen II*, 1974/75, 9 oktober 1974, 356.

⁵³ *Handelingen II*, 1974/75, 10 oktober 1974, 391.

⁵⁴ *Handelingen II*, 1975/76, 7 oktober 1975, 110.

⁵⁵ Ibidem, 120.

⁵⁶ *Handelingen II*, 1976/77, 12 oktober 1976, 289.

⁵⁷ Ibidem, 294.

⁵⁸ E. Lamberts, 'General conclusions:

Christian Democracy in the European Union (1945-1995)' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 473- 481, aldaar 474.

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld: *Economische groei. Een christen-democratische beschouwing*, CDA (Deventer 1989).

⁶⁰ H. van de Streek, 'Dutch Christian Democracy and modern secularised culture' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 388-411, aldaar 389-390, 409-410.

⁶¹ J. de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979* (Amsterdam 1979); J. Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* (Den Haag 1986).

⁶² *Kamerstukken II*, 1974/75, 13 253, nr. 3, II.

⁶³ *Ibidem*, 12.

⁶⁴ *Ibidem*, 13.

⁶⁵ *Kamerstukken II*, 1974/75, 13 253, nr. 4, I.

⁶⁶ *Kamerstukken II*, 1975/76, 13 253, nr. 5, IO.

⁶⁷ *Handelingen II*, 1976/77, 14 september 1976, 5453.

⁶⁸ *Ibidem*, 5454.

⁶⁹ *Ibidem*, 5457.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*, 5458.

⁷² *Ibidem*, 5459.

⁷³ *Ibidem*, 5465.

⁷⁴ *Handelingen II*, 1976/77, 29 september 1976, 214.

⁷⁵ *Ibidem*, 215.

⁷⁶ *Handelingen I*, 1976/77, 14 december 1976, 194.

⁷⁷ *Kamerstukken II*, 1978/79, 15 457, nr. 5, I.

⁷⁸ *Ibidem*, 2. Het programma waarnaar werd verwezen was *Niet bij brood alleen* uit 1977.

⁷⁹ *Handelingen II*, 1980/81, 4 november 1980, 945. In het origineel staat 'absolutie'.

⁸⁰ *Handelingen II*, 1980/81, 27 november 1980, 1702.

⁸¹ *Handelingen I*, 1980/81, 28 april 1981, 790.

⁸² *Ibidem*, 794.

⁸³ *Ibidem*, 826.

Bijdrage Ten Hooven

¹ B. de Vries, *Overmoed en onbehegen. Het hervormingskabinet-Balkenende II* (Amsterdam 2005).

² De Vries, *Overmoed en onbehegen*, 8.

³ ANP-bericht, 1 september 2005.

⁴ *Rapport van de evaluatiecommissie-Garde-niers* (Den Haag 1994) 7.

⁵ *Trouw*, 18 juli 2002.

⁶ Helmut Kohl in een interview voor ZDF, datum onbekend.

⁷ T. Broer, 'Cees Veerman: "Ik hoop niet dat ze me vragen"', *Vrij Nederland*, 19 juni 2010, 24-29, aldaar 27.

⁸ Geciteerd in: M. ten Hooven, 'Balke-nende en de vloek van het populisme' in: T. Broer en M. van Weezel ed., *De geroepe-ne. Het wonderlijke premierschap van Jan Peter Balkenende* (Amsterdam 2007) 192.

⁹ J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1974) 84.

¹⁰ M. Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen 1995) 72.

¹¹ Geciteerd in: J. van Merriënboer, P. Bootsma en P. van Griensven, *Van Agt. Tour de force* (Amsterdam 2008) 78.

¹² *Trouw*, 24 mei 2008.

¹³ www.parlement.com/9353000/1/j9vvhys195k8zxl/vg09llgz6ywn (geraad-pleegd begin juli 2010).

¹⁴ Metze, *De stranding*, 76.

¹⁵ *Ibidem*, 73.

¹⁶ Premier Lubbers in de Regeringsverkla-ring, 22 november 1982 *Handelingen II*, 1982/83, 633-648.

¹⁷ Metze, *De stranding*, 59.

¹⁸ *Ibidem*, 55.

¹⁹ Zie onder meer: J. Koch, *Abraham Kuy-per, een biografie* (Amsterdam 2006).

²⁰ Metze, *De stranding*, 81.

²¹ *Ibidem*.

²² M. ten Hooven, 'Profiel J.P. Balkenen-de. Deel 5 (slot): ideoloog tegen de verzor-gingsstaat', *Vrij Nederland*, 4 november 2006, 28-39, aldaar 28, 30.

²³ Metze, *De stranding*, 78.

²⁴ B. de Vries, '60%: een verantwoorde

norm?', *Economisch Statistische Berichten* 72 (1987) 988-998.

²⁵ Metze, *De stranding*, 105.

²⁶ *Programma van Uitgangspunten*, CDA (Den Haag 1993) 14. Zie voor een beschouwing over de christendemocratische beginse-
len: H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de christen-democratie* (Budel 2003) 18-34.

²⁷ *Programma van Uitgangspunten*, 14.

²⁸ Woldring, *Politieke filosofie van de christen-democratie*, 18-22; Metze, *De stranding*, 115.

²⁹ *Programma van Uitgangspunten*, 10-11.

³⁰ Ten Hooven, 'Profiel J.P. Balkenende', 30.

³¹ Ibidem.

³² I. de Haan en J.W. Duyvendak ed., *In het hart van de verzorgingsstaat* (Zutphen 2002) 29.

³³ *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij. Aantekeningen over de christen-democratische inzet in de jaren '80*, CDA (Den Haag 1983) 38.

³⁴ *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*, 33.

³⁵ E. Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren* (Amsterdam 1991) 260.

³⁶ Rede van Ruud Lubbers voor de Katholieke Universiteit Nijmegen, 3 september 1990.

³⁷ Toch boekte Lubbers II geen slechte beleidsresultaten. Het kabinet volbracht een stelselherziening in de sociale zekerheid met onder meer een nieuwe Werkloosheidswet, voerde op basis van het rapport van de commissie-Oort een algehele belastingherziening door, bracht de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening uit, presenteerde het eerste Nationaal Milieubeleidsplan en opende met een herziening van de mediawet de weg naar commerciële tv.

³⁸ B. Pijnenburg, 'De 'C' van CDA' in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel ed., *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland* (Amsterdam 1993) 117-139.

³⁹ F. Jansen en H. Roza, *Nieuwlands* (Amsterdam 1995) 29.

⁴⁰ *Trouw*, 7 november 1992.

⁴¹ F. Leijnse, 'Partij van de Arbeid: op

naar het midden?', *Socialisme en Democratie* 10 (1990) 263-272.

⁴² P. 't Hart en M. ten Hooven, *Op zoek naar leiderschap. Regeren na de revolutie* (Amsterdam 2004) 69.

⁴³ *Rapport evaluatiecommissie-Gardeniers*, 23.

⁴⁴ Metze, *De stranding*, 110.

⁴⁵ Ibidem, 234.

⁴⁶ J. van Thijn en M. van Weezel, 'Minister Brinkman: "We hebben in Nederland tien, vijftien jaar het gezag op een vergiet gelegd"', *Vrij Nederland*, 21 april 1984, 3-4.

⁴⁷ *Trouw*, 17 september 2003.

⁴⁸ Metze, *De stranding*, 46.

⁴⁹ *Trouw*, 13 juni 1995.

⁵⁰ *Trouw*, 4 juli 1994.

⁵¹ *Trouw*, 17 september 2003.

⁵² Metze, *De stranding*, 173.

⁵³ *Trouw*, 13 oktober 1992.

⁵⁴ Brinkman op de CDA-partijraad van mei 1992.

⁵⁵ Brinkman tijdens het debat over Miljoennota en Troonrede, september 1991.

⁵⁶ Metze, *De stranding*, 187.

⁵⁷ *Rapport evaluatiecommissie-Gardeniers*, 22.

⁵⁸ Metze, *De stranding*, 47.

⁵⁹ *Trouw*, 13 juni 2003.

⁶⁰ Metze, *De stranding*, 184.

⁶¹ M. ten Hooven en R. de Jong, *De geschiedenis van de CHU (1908-1980)* (Amsterdam 2008) 32.

⁶² Ibidem.

⁶³ Geciteerd in: H. van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer, de teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007) 207.

⁶⁴ *NRC Handelsblad*, 30 maart 1992.

⁶⁵ E. Brinkman, 'Knopen doorhakken' in: *Jaarboek 1993-1994*, CDA (Den Haag 1993) 11-13.

⁶⁶ R. Lubbers, 'Een balans. Terugblikkend vooruitzien' in: *Jaarboek 1993-1994*, 16-27.

⁶⁷ *Trouw*, 25 januari 1993.

⁶⁸ *Handelingen II*, 1992/93 27 januari 1993, 42-3112.

⁶⁹ Spreekbeurt van Brinkman op maandagavond 25 januari 1993. Eigen archief.

⁷⁰ *Trouw*, 31 januari 1994.

⁷¹ Ibidem.

- ⁷² Metze, *De stranding*, 222.
- ⁷³ Brinkman op de persconferentie in Doorn bij de presentatie van het rapport-Gardeniers op 2 juli 1994. Zie: *Trouw*, 4 juli 1994.
- ⁷⁴ *NRC Handelsblad*, 4 juli 1994.
- ⁷⁵ *Trouw*, 4 juli 1994.
- ⁷⁶ Zo vatte *Trouw* op 4 juli 1994 het rapport van de commissie-Gardeniers samen. Zie ook: *de Volkskrant*, 4 juli 1994.
- ⁷⁷ *Rapport evaluatiecommissie-Gardeniers*, 20.
- ⁷⁸ *Ibidem*, 25.
- ⁷⁹ *Ibidem*, 23.
- ⁸⁰ *Ibidem*, 21.
- ⁸¹ *Trouw*, 14 april 2006.
- ⁸² *Reformatorisch Dagblad*, 18 juni 2010.
- ⁸³ J. W. Wits, 'CDA is klaar om de aanloop af te maken', *Christen Democratische Verkenningen* 2 (1998) 42.
- ⁸⁴ K. van Kersbergen, 'Hopen op macht. De neergang van de Nederlandse christendemocratie in vergelijkend perspectief' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1996) 92-113. Zie ook zijn bijdrage aan deze bundel.
- ⁸⁵ M. ten Hooven, 'De kunst van het loslaten', *Christen Democratische Verkenningen* 29 (2009) 16-30.
- ⁸⁶ Metze, *De Stranding*, 167.
- ⁸⁷ *Trouw*, 9 december 1995.
- ⁸⁸ *Ibidem*.
- ⁸⁹ J. van Gennip, 'De balans van vier jaar oppositie', *Christen Democratische Verkenningen* 18 (1998), 199-207.
- ⁹⁰ J. van Gennip, 'Strategisch Beraad wil mobiliseren en inspireren', *Christen Democratische Verkenningen* 15 (1995) 90-96.
- ⁹¹ *Trouw*, 6 februari 1995.
- ⁹² *Ibidem*.
- ⁹³ J. van Gennip, 'Catastrofe of crisis', *Christen Democratische Verkenningen* 14 (1994) 259-266.
- ⁹⁴ Helgers in de rede bij zijn aantreden als partijvoorzitter, op het CDA-congres van 4 februari 1995. Geciteerd in: *Trouw*, 25 oktober 1995.
- ⁹⁵ *Trouw*, 11 februari 1995.
- ⁹⁶ *Trouw*, 15 oktober 1997.
- ⁹⁷ J.W. Duyvendak, 'Opvallende overlap tussen GroenLinks en het CDA', *Christen Democratische Verkenningen* 17 (1997) 583-586; zie ook: J.W. Duyvendak, 'De burger van GroenLinks' in: P. de Beer ed., *Een toekomst in aanbouw* (Utrecht 1997) 17-25.
- ⁹⁸ J. de Hoop Scheffer, 'Dialogo in plaats van dogma', *Christen Democratische Verkenningen* 18 (1998) 445-451.
- ⁹⁹ *Trouw*, 12 maart 1997.
- ¹⁰⁰ *NRC Handelsblad*, 9 oktober 2001.
- ¹⁰¹ *NRC Handelsblad*, 18 oktober 2001.
- ¹⁰² M. van Rij, *Duizend dagen in de landspolitiek. Leiderschapscrisis in het CDA* (Amsterdam 2002).
- ¹⁰³ *NRC Handelsblad*, 28 september 2001; *de Volkskrant*, 29 september 2001.
- ¹⁰⁴ *Reformatorisch Dagblad*, 27 mei 2010.
- ¹⁰⁵ *Trouw*, 11 juni 2010.
- ¹⁰⁶ Ten Hooven, 'Balkenende en de vloek van het populisme'.
- ¹⁰⁷ *Ibidem*.
- ¹⁰⁸ J.P. Balkenende, 'De "ideologische samenhang" voorbij?', *Christen Democratische Verkenningen* 16 (1996) 95-103.
- ¹⁰⁹ Toespraak Pieter van Geel op CDA-congres mei 2008.
- ¹¹⁰ J.A.A. van Doorn, 'Herfsttij der democratie – over de huidige malaise in de Nederlandse politiek' in: J.A.A. van Doorn, *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen*. (Amsterdam 2009) 475-519.
- ¹¹¹ 'Balkenende: Nederland staat voor gek bij "nee"', *Elsevier*, 28 mei 2005.
- ¹¹² www.parlement.com/9291000/d/rgvkbalki.pdf (geraadpleegd begin juli 2010).
- ¹¹³ Ten Hooven, 'Profiel J.P. Balkenende', 35.
- ¹¹⁴ Lubbers op een CDA-conferentie in de Nieuwe Kerk ten Den Haag, 12 mei 1995. zie ook: *Trouw*, 9 september 1995.
- ¹¹⁵ www.parlement.com/9291000/d/rgvkbalkii.pdf (geraadpleegd begin juli 2010).
- ¹¹⁶ J.P. Balkenende, 'De maakbaarheid voorbij'. Tinbergenlezing, Amsterdam 24 oktober 2003; h/www.nieuwsbank.nl/inp/2003/10/24/E018.htm (geraadpleegd begin juli 2010).
- ¹¹⁷ Ten Hooven, 'Profiel J.P. Balkenende', 34.

¹¹⁸ *Reformatorisch Dagblad*, 27 mei 2010.

¹¹⁹ www.parlement.com/9291000/d/tk30891_4.pdf (geraadpleegd begin juli 2010).

¹²⁰ www.parlement.com/9291000/d/rgvkbal-kiv.pdf (geraadpleegd begin juli 2010).

¹²¹ Het derde kabinet-Balkenende steunde op een minderheidscoalitie van CDA en VVD. Het was een overgangskabinet, met als voornaamste taak het uitschrijven van vervroegde Tweede Kamerverkiezingen en het indienen van de begroting (en het belastingplan) voor 2007. Het trad aan nadat de D66-bewindslieden uit het tweede kabinet-Balkenende waren gestapt.

¹²² Balkenende op het CDA-congres van 10 november 2007; zie ook: *NRC Handelsblad*, 10 november 2007.

¹²³ T. Broer en M. van Weezel, 'Kabinet-Balkenende IV. Het monster van Beetsterzwaag', *Vrij Nederland*, 22 mei 2010, 32-39, aldaar 39.

¹²⁴ Ibidem.

¹²⁵ Ibidem.

¹²⁶ H. Tjeenk Willink, *Wat kan binden in plaats van scheiden*. Bijlage bij het eindverslag van de informateur (5 juli 2010).

¹²⁷ *Trouw*, 1 juli 1995.

¹²⁸ M.J. Fraanje en J. de Vries, *Gepland toeval. Hoe Balkenende in het CDA aan de macht kwam* (Amsterdam 2010).

¹²⁹ Wijffels in het televisieprogramma Buitenhof, 19 september 2010.

¹³⁰ Brief van Ab Klink aan Maxime Verhagen en Henk Bleker, 1 september 2010. Zie ook *NRC Handelsblad*, 2 september 2010; *Trouw*, 3 september 2010.

¹³¹ *NRC Handelsblad*, 1 oktober 2010.

¹³² *Trouw*, 29 april 1995.

Bijdrage Kennedy en Ten Napel

¹ A. Palinka, 'European Christian Democracy in comparison' in: M. Gehler en W. Kaiser ed., *Christian Democracy in Europe since 1945*, Volume 2 (Londen 2004) 205-206; zie ook: P. Delwit ed., *Démocraties chrétiennes et conservatismes en Europe. Une nouvelle convergence?* (Brussel 2003).

² Afscheidscollege Emiel Lamberts, Leuven, 18 november 2006 ([http://kadoc.kuleu-](http://kadoc.kuleuven.be/nl/acti/stu/lamberts_afscheidscollege.php)

[ven.be/nl/acti/stu/lamberts_afscheidscollege.php](http://kadoc.kuleuven.be/nl/acti/stu/lamberts_afscheidscollege.php)). Zie voor een bredere discussie van deze problematiek: T.A. Kselman en J.A. Buttigieg ed., *European Christian Democracy. Historical legacies and comparative perspectives* (Notre Dame, IN. 2003).

³ Palinka, 'European Christian Democracy in comparison', 205-206.

⁴ In enkele gevallen zelfs letterlijk; zie: A.A.M. van Agt, 'Hoogste tijd voor conservatisme', *Christen Democratische Verkenningen* 22 (2002) 12-22; A.H.M. Dölle, 'CDA behoeft ondertitel "sociaal conservatief"', *Christen Democratische Verkenningen* 23 (zomer 2003) 70-83.

⁵ P. Lucardie, 'Paradise lost, paradise regained? Christian Democracy in the the Netherlands' in: S. Van Hecke en E. Gerard ed., *Christian Democratic Parties in Europe since the End of the Cold War* (Leuven 2004) 159-178, aldaar 169-170.

⁶ Ibidem 171.

⁷ J.J.M. van Holsteyn, 'Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Over de electorale mogelijkheden van een conservatieve partij' in: H. Pellikaan en S.P. van der Lubben ed., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006) 137-171. Zie ook de bijdrage van Van Holsteyn en Irwin in deze bundel.

⁸ S. Van Hecke, 'A decade of seized opportunities. Christian Democracy in the European Union' in: Van Hecke en Gerard, *Christian Democratic Parties in Europe*, 269-295. Zie ook de bijdrage van Van Hecke in deze bundel.

⁹ H. Vollaard, 'De flexibele formules van het CDA' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts*, 132-133.

¹⁰ H. Pellikaan, 'De politieke ruimte en ideologische kenmerken van een partij' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts*, 21-43. Zelf zouden we de term 'neo-conservatief' niet gebruiken omdat deze verward kan worden met de Amerikaanse 'neo-conservatives', die historisch gezien twee specifieke gedaantes hebben gehad: in de eerste plaats een houding van voornamelijk Amerikaans-joodse intellectuelen die geleidelijk aan, vooral vanaf de jaren zeventig,

hun linkse denkbeelden inruilden voor meer conservatieve denkbeelden over cultuur en een sterk anticommunisme; en ten tweede een 'school' die zich hard maakte voor een interventionistische Amerikaanse politiek die (islamitische) tirannie zou bestrijden en een Amerikaanse hegemonie zou bewerkstelligen. Beide (overigens verwante) gedaantes van de 'neocons' hebben veel minder betrekking op Europa, geworteld als ze zijn in een specifiek Amerikaanse context. Beter is het te spreken van een 'nieuw conservatisme' – indien men behoefte heeft om conservatieven van nu te onderscheiden van conservatieven uit het verleden – om zo de verwarring te voorkomen.

¹¹ B. de Vries, *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende II* (Amsterdam 2005) 8.

¹² A. Vliegthart en R. van Raak, 'De leegte van rechts. Wat is het neoconservatisme in Nederland?' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts*, 238-256.

¹³ Vollaard, 'De flexibele formules', 127.

¹⁴ J.W. de Beus, 'Een derde eeuw van Nederlands conservatisme' in: Pellikaan en Van der Lubben, *Ruimte op rechts*, 227-228.

¹⁵ Een beknopt statement van Van Kersbergen standpunt is te vinden in: C.J. van Kersbergen, 'The distinctiveness of Christian Democracy' in D.L. Hanley ed., *Christian Democracy in Europe. A Comparative Perspective* (Londen 1994) 31-47. Zie ook zijn bijdrage in deze bundel.

¹⁶ F. Wilson ed., *The European center-right at the end of the twentieth century* (New York 1998).

¹⁷ A. Etzioni, *The New Golden Rule. Community and Morality in a Democratic Society* (New York 1997).

¹⁸ *Mens, waar ben je? Een verkenning van het christen-democratisch mensbeeld*, CDA WI (Den Haag 2006) 128.

¹⁹ Habermas samengevat in: S. Gunn, *Revolution of the right. Europe's new conservatives* (Londen 1989) 4-6.

²⁰ M. Seeleib-Kaiser, S. van Dyk en M. Roggenkamp, *Party politics and social welfare. Comparing Christian and Social Demo-*

cracy in Austria, Germany and the Netherlands (Cheltenham 2008) 150-155, 159-163.

²¹ Zie ook de bijdrage van Ten Napel in deze bundel.

²² Zie ook: Vliegthart en Van Raak, 'De leegte van rechts', 252.

²³ *Vernieuwing in samenspraak*, CDA (Den Haag z.j. [1976]) 40.

²⁴ *Niet bij brood alleen. CDA-verkiezingsprogramma '77-'81*, CDA (Den Haag z.j. [1977]) 10.

²⁵ *Ibidem*. Vergelijk ook de artikelen 14 en 15 van het *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl*, CDA (Den Haag z.j. [1980]).

²⁶ *Om een zinvol bestaan. Nieuwe wegen naar een verantwoordelijke samenleving. CDA-verkiezingsprogramma '81-'85*, CDA (Den Haag 1981) 34.

²⁷ *Uitzicht. Samen werken voor morgen. CDA Aktieprogramma*, CDA (Den Haag 1986) 21.

²⁸ *Uitzicht. Samen werken voor morgen*, 22.

²⁹ *1+1=samen. Publieke erkenning van lotsverbondenheid. Een christen-democratische bijdrage tot de gedachtenvorming over huwelijkse en niet-huwelijkse tweerelaties*, CDA WI (Den Haag 1986) 9, 66, 68.

³⁰ *Ibidem*, 54-57. Zie bijvoorbeeld ook: *Verantwoord voortbouwen. Program van Aktie '89-'93*, CDA (Den Haag 1989) 70-71.

³¹ *Wat echt telt. Werk, veiligheid, milieu. Landelijk verkiezingsprogramma CDA 1994-1998*, CDA (z.p. 1994) 27.

³² *Ibidem*.

³³ Seeleib-Kaiser, Van Dyk en Roggenkamp, *Party politics and social welfare*, 160-161.

³⁴ *Samenleven doe je niet alleen. Verkiezingsprogramma 1998-2002*, CDA (Den Haag 1998) 20.

³⁵ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid. Verkiezingsprogramma 2002-2006*, CDA (Den Haag 2002) 10.

³⁶ *Ibidem*, 19-20.

³⁷ *Vertrouwen in Nederland. Vertrouwen in elkaar. Verkiezingsprogramma 2006-2011*, CDA (Den Haag z.j. [2006]) 25.

³⁸ *Ibidem*, 26.

³⁹ *Slagvaardig en samen. Verkiezingsprogramma 2010-2015*, CDA (Den Haag 2010) 14.

- ⁴⁰ *Niet bij brood alleen*, 9.
- ⁴¹ Ibidem.
- ⁴² *Om een zinvol bestaan*, 5.
- ⁴³ Ibidem, 14.
- ⁴⁴ Ibidem, 16.
- ⁴⁵ *Appèl en weerklank. Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij*, CDA (1983); *Werkloosheid en de crisis in onze samenleving. De samenhang tussen economie, cultuur en politiek*, CDA WI (Den Haag 1984) 43.
- ⁴⁶ *Uitzicht. Samen werken voor morgen*, 3.
- ⁴⁷ Ibidem, 3-4.
- ⁴⁸ Ibidem, 6.
- ⁴⁹ Ibidem, 20.
- ⁵⁰ *Verantwoord voortbouwen*, 5.
- ⁵¹ Ibidem.
- ⁵² Ibidem, 6.
- ⁵³ Ibidem, 7.
- ⁵⁴ Zie hierover ook: J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een Christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg 2002) 27.
- ⁵⁵ *Wat echt telt*, 10.
- ⁵⁶ Ibidem, 17.
- ⁵⁷ Ibidem, 113.
- ⁵⁸ *Samenleven doe je niet alleen*, 44.
- ⁵⁹ Ibidem, 52.
- ⁶⁰ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 8.
- ⁶¹ Deels gepubliceerd onder de titel 'Het wachten moe.' Bijvoorbeeld: *Vertrouwen in talent. Ruimte voor onderwijs met een missie*, CDA WI (Den Haag 2001).
- ⁶² *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 8-9.
- ⁶³ *Vertrouwen in Nederland*, 13.
- ⁶⁴ Vergelijk de gelijknamige uitgave van *Christen Democratische Verkenningen* (zomer 2005) onder redactie van G. van den Brink, T. Jansen en D. Pessers.
- ⁶⁵ *Vertrouwen in Nederland*, 45.
- ⁶⁶ Ibidem.
- ⁶⁷ *Slagvaardig en samen*, 81.
- ⁶⁸ *Niet bij brood alleen*, 12.
- ⁶⁹ Ibidem.
- ⁷⁰ *Om een zinvol bestaan*, 71.
- ⁷¹ Ibidem, 74.
- ⁷² Ibidem.
- ⁷³ Zie respectievelijk: *Uitzicht. Samen werken voor morgen*, 28; *Verantwoord voortbouwen*, 75; *Wat echt telt*, 28.
- ⁷⁴ *Samenleven doe je niet alleen*, 40.
- ⁷⁵ Ibidem, 41.
- ⁷⁶ Ibidem, 57.
- ⁷⁷ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 23. In het conceptprogramma stond in plaats van 'nieuwkomers' nog 'multiculturele samenleving'.
- ⁷⁸ Ibidem, 68.
- ⁷⁹ Balkenende, *Anders en beter*, 62; zie ook de bijdrage van Van Kersbergen in deze bundel.
- ⁸⁰ *Vertrouwen in Nederland*, 12.
- ⁸¹ Ibidem, 25.
- ⁸² Ibidem, 32.
- ⁸³ Ibidem.
- ⁸⁴ *Slagvaardig en samen*, 13.
- ⁸⁵ Ibidem.
- ⁸⁶ Ibidem, 15.
- ⁸⁷ www.cda.nl/Waar_staan_we_voor/Standpunten/Homohuwelijk/Homohuwelijk.aspx (geraadpleegd 2 september 2010).
- ⁸⁸ R. Zwart en A. van Kessel, 'Van zuil naar brug. Het CDA en de integratie van minderheden (1980-2005)' in: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2005. God in de Nederlandse politiek* (Den Haag 2005) 51-61.

Bijdrage Koole en Van Holsteyn

- ¹ Onder andere *Het Financieel Dagblad*, 11 juni 2010.
- ² *Nederlands Dagblad*, 26 maart 2010.
- ³ *De Volkskrant*, 11 juni 2010. Voor Brabant is in vergelijkbare zin wel geweest op het feit dat een prominent Brabants Kamerlid, Pieter van Geel, niet meer verkiesbaar was.
- ⁴ *NRC Handelsblad*, 15 juni 2010.
- ⁵ R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990* (Utrecht 1992) 112-113.
- ⁶ Zie onder anderen: H.-M.Th.D. ten Napel, 'Een eigen weg'. *De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992); D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992); J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij*

1945-1980. II, *Heroriëntatie en integratie (1963-1980)* (Nijmegen 2000); M. ten Hooven en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Amsterdam 2008).

⁷ *NRC Handelsblad*, 14 juni 2008.

⁸ H. Borstlap en C.J. Klop, *De groei naar het CDA. Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren* (Franeker 1980) 92-93.

⁹ *De Volkskrant*, 11 oktober 2005.

¹⁰ Zoals ook nog na de nederlaag op 9 juni 2010, toen Gerrit Braks opmerkte dat er in de top van het CDA 'een betere mix moet komen van protestanten en katholieken', waarbij hij overigens direct aantekende dat het dan niet zozeer zou gaan om geloofsbeleving maar om cultuurverschillen; zie *NRC Handelsblad*, 15 juni 2010.

¹¹ Dit onderzoek uit 1999 was mede geïnspireerd op een eerder onderzoek van april 1986, waarvan de oorspronkelijke data echter verloren lijken te zijn gegaan.

¹² Zie voor een vergelijking tussen partijen R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Fuseren is vooruitzien. Over de partijleden van ChristenUnie, CDA en SGP' in: J. Hippe en G. Voerman ed., *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie 2000-2010* (Amsterdam 2010) 197-216; J. den Ridder, J.J.M. van Holsteyn en R. Koole, 'De representativiteit van partijleden in Nederland'. Bijdrage aan de 'democratic audit' (nog te verschijnen); J. den Ridder, J.J.M. van Holsteyn en R. Koole, 'Partijen in spagaat? Eensgezindheid en meningsverschillen onder leden van Nederlandse politieke partijen', *Res Publica* 52 (2010) 199-227; zie ook: J.J.M. van Holsteyn en R. Koole, 'Wie zijn eigenlijk de leden van de PvdA? Een onderzoek', *Socialisme en Democratie* 57 (2000) 93-104; J.J.M. van Holsteyn en R. Koole, 'Generaties christen-democraten. Enkele bevindingen van een onderzoek onder CDA-leden', *Christen Democratische Verkenningen* 20 (2000) 10-21; R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2000) 93-124.

¹³ K. Arts, 'Ontwikkelingen in kerkelijkheid en kerkbezoek (1999-2008)' in: *Religie aan het begin van de 21e eeuw*, CBS (Heerlen 2009) 41-46.

¹⁴ Den Ridder, Van Holsteyn en Koole, 'De representativiteit van partijleden in Nederland'. Overigens was de gemiddelde leeftijd van leden bij D66 in 1986, 1999 en 2008 respectievelijk 43, 47 en 62; bij de PvdA 50, 54 en 58; en bij de VVD 53, 57 en 51.

¹⁵ De term 'werkstatus' geeft het antwoord weer op de vraag wat men op het moment van de enquête deed of welke situatie van toepassing was: 'ik verricht betaald werk', 'ik heb betaald werk verricht maar doe dat nu niet (meer)', of 'ik heb nooit betaald werk verricht'.

¹⁶ Zie voor dit debat onder anderen:

K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space, 1989-2006', *Acta Politica* 43 (2008) 203-234; G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Scientific progress, educated guesses or speculation? On some old predictions with respect to electoral behaviour in the Netherlands', *Acta Politica* 43 (2008) 180-202; H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy. Party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 282-302.

¹⁷ G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Where to from here? Revamping electoral politics in the Netherlands', *West European Politics* 20 (1997) 93-118; Pellikaan, De Lange en Van der Meer, 'Fortuyn's legacy'; H. Pellikaan en M. Trappenburg ed., *Politiek in de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2003).

¹⁸ K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005).

¹⁹ G. Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie' in: Aarts en Van der Kolk, *Nederlanders en Europa*, 44-63, aldaar 63.

²⁰ H. Pellikaan en G.J. Brandsma, 'Opvattingen van politieke partijen over Europa' in: H. Vollaard en J. Penders ed., *De spankracht van de Europese Unie. Gaan democra-*

tie en uitbreiding samen? (Utrecht 2007) 161-178; H. van der Kolk en K. Aarts, 'Opkomst en uitslag' in: Aarts en Van der Kolk ed., *Nederlanders en Europa*, 183-206, aldaar 201.

²¹ R.A. Koole, 'De tweede grote wending. Een Europese scheidslijn in Nederland?' in: M. Bovens, H. Pellikaan en M. Trappenburg ed., *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1998) 58-81, aldaar 62; H. Vollaard, 'Eurosceptis en protestantisme in Nederland' in: H. Vollaard en B. Boer ed., *Eurosceptis in Nederland* (Utrecht 2005) 151-176.

²² *De Volkskrant*, 30 december 2009 (citaat), *NRC Handelsblad*, 30 maart 2010, *Nederlands Dagblad*, 24 april 2010.

²³ Zie voor het CDA-ledental de website van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP): www.dnpp.nl/themas/lt/perJaar/2008.pdf; zie verder: Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij*, 147-180; G. Voerman, 'De ledentalen van politieke partijen, 1945-1995' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1996) 192-206.

²⁴ G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005) 217-244, aldaar 239.

²⁵ Dit gegeven is er een serieuze aanwijzing voor dat de relatief lage respons onder de leden van het CDA in ieder geval niet betekent dat uitsluitend de actieve leden aan het onderzoek hebben deelgenomen.

²⁶ Bij de andere in 2008 onderzochte partijen bedraagt het vergelijkbare aandeel leden dat zegt tamelijk of zeer actief te zijn 18 procent (ChristenUnie), 20 procent (GroenLinks, SGP), 21 procent (PvdA), 29 procent (D66) en 36 procent (VVD).

²⁷ Zie http://static.rnw.nl/migratie/www.wereldomroep.nl/furniture/rnw/nl/brief_balkenende_fortuyn-redirected.

²⁸ *NRC Handelsblad*, 12 juni 2010.

²⁹ *Het Parool*, 23 juli 2010.

³⁰ T. Bale en T. Bergman, 'Captives no longer, but servants still? Contract parlia-

mentarism and the new minority governments in Sweden and New Zealand', *Government and Opposition* 41 (2006), 422-449.

³¹ De positie van weinig geliefde partner in een coalitie deelde de PVV overigens met de Partij voor de Dieren (PvdD). Deze laatste partij had slechts twee Kamerzetels en leed op dat moment in de peilingen een marginaal bestaan. Om die reden, alsook mogelijk om het feit dat deze partij voortdurend felle kritiek had op het door CDA-minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit Gerda Verburg gevoerde beleid, werd zij door de CDA-leden niet gezien als (gewenste) regeringspartner.

³² Ook anderszins is er onder leden van het CDA geen grote politiek-inhoudelijke onenigheid, zij het dat de interne verdeeldheid zowel in 1999 als in 2008 een fractie groter is dan bij D66, PvdA en VVD. Van vleugelvorming van enige omvang binnen het CDA lijkt dan ook geen sprake te zijn, niet op basis van religie en evenmin op basis van andere interne scheidslijnen of onderscheidende kenmerken. Zie Den Ridder, Van Holsteyn en Koole, 'Partijen in spagaat?', 219.

³³ H. Schmeets, 'Probleemgebonden stemgedrag' in: *Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006. Opzet, uitvoering en resultaten* (Voorburg en Heerlen, 2008) 129-136, aldaar 129.

³⁴ Zie *NRC Handelsblad*, 27 juli 2010.

Bijdrage Van Holsteyn en Irwin

¹ *NRC Handelsblad*, 3 juli 2010.

² M. Metzke, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen 1995); F. Duncan, "'Lately, things just don't seem the same". External shocks, party change and the adaption of the Dutch Christian Democrats during "Purple Hague" 1994-8', *Party Politics* 13 (2007) 69-87; K. Versteegh, *De honden blaffen. Waarom het CDA geen oppositie kan voeren* (Amsterdam 1999).

³ F. Duncan, 'A decade of Christian Democratic decline: the dilemmas of CDU, ÖVP and CDA in the 1990s', *Government and Opposition* 41 (2006) 469-

490; N.D. de Graaf, A. Heath en A. Need, 'Declining cleavages and political choices: the interplay of social and political factors in the Netherlands', *Electoral Studies* 20 (2001) 1-15.

⁴ Aldus Balkenende tegen RTL-presentatrice Mariëlle Tweebeeke in het Carré-lijst-trekkersdebat op 26 mei 2010 in reactie op haar herhaalde vraag naar welke partijen met het oog op de Nederlandse economie het beste een nieuw kabinet zouden vormen na de verkiezingen. De opmerking was volgens velen misplaatst en zelfs seksistisch, waarvoor Balkenende overigens later bereid was zijn excuses aan te bieden. Zie onder andere *de Volkskrant*, 27 mei 2010.

⁵ *De Volkskrant*, 15 maart 2010; zie ook *de Volkskrant*, 10 juni 2010.

⁶ J.J.M. van Holsteyn en R.B. Andeweg, 'Niemand is groter dan de partij. Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008) 105-134; J. Kleinnijenhuis, D. Oegema en J.H. Takens, 'Personalisering van de politiek' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2009) 101-127; L. Karvonen, *The personalisation of politics. A study of parliamentary democracies* (Colchester 2010); A. King ed., *Leaders' personalities and the outcomes of democratic elections* (Oxford 2002).

⁷ *Leidsch Dagblad*, 24 juli 2010.

⁸ *Trouw*, 30 maart 2010; *NRC Handelsblad*, 30 maart 2010. Gedurende het formatieproces van het kabinet-Rutte schreef partijleider Maxime Verhagen half september 2010 een brief aan de leden waarin hij trachtte de onrust op dit punt weg te nemen, door nadrukkelijk te stellen dat een kabinet van CDA en VVD geen rechts maar centrumrechts kabinet is, omdat het CDA 'vanuit het centrum' wil blijven denken (zie ook *de Volkskrant*, 15 september 2010).

⁹ Zie onder anderen: H. van der Kolk, 'Bijlage: Nationaal Kiesonderzoek 1971-1998' in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Politieke veranderingen in Ne-*

derland 1971-1998. Kiezers en de smalle marges van de politiek (Den Haag 2000) 219-233; H. Schmeets, 'Bijlage 2: opzet en uitvoering van het Nationaal Kiesonderzoek' in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema ed., *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007) 259-274.

¹⁰ Zie www.dans.knaw.nl en B. Todosijevic, K. Aarts en H. van der Kaap, *Dutch Parliamentary Election Studies. Data Source Handbook 1971-2006* (Den Haag 2010); met dank aan Henk van der Kolk van de directie van de Stichting Kiesonderzoek Nederland (SKON) voor het beschikbaar stellen van het voorlopige NKO-databestand van de verkiezingen van 2010; de vragenlijsten voor het NKO 2010 zijn te raadplegen via www.dpes.nl.

¹¹ D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992) 282.

¹² Onder anderen G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Decline of the structured model of electoral competition' in: H. Daalder en G.A. Irwin ed., *Politics in the Netherlands. How much change?* (Londen 1989) 21-41.

¹³ R.B. Andeweg, 'Afscheid van de verzuiling?' in: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller ed., *De Nederlandse kiezer 1994* (Leiden 1995) 111-125. Andeweg wijst er naar aanleiding van het zware electorale verlies van het CDA in 1994 op dat de ter verklaring aangevoerde ontzuilingsthese zowel te veel als te weinig eer kreeg: 'Te veel eer omdat de verzuiling al in 1989 eenvoudig niet sterk genoeg meer was om de "landsliedes" van 1994 louter in termen van ontzuiling te kunnen duiden. Te weinig eer omdat het voorbarig is te spreken over een laatste ontzuilingsgolf of een definitief afscheid van de verzuiling. Als de ontzuiling in het huidige tempo zou voortschrijden moeten wij nog ten minste drie decennia op die laatste golf en dat definitieve afscheid wachten' (125).

¹⁴ *Trouw*, 22 juni 2010.

¹⁵ J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'CDA, naar voren! Over de veranderende

verkiezingsstrategie van het CDA' in: R.A. Koole ed., *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1988) 66-98; G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Towards a more open model of competition' in: H. Daalder en G.A. Irwin ed., *Politics in the Netherlands. How much change?* (Londen 1989) 112-138.

¹⁶ Het NKO 1989 bevat niet de exacte leeftijd van de respondenten in jaren; respondenten zijn ingedeeld in leeftijdsgroepen. Hierdoor is de berekening van de gemiddelde leeftijd niet mogelijk. Zie: H. Anker en E.V. Oppenhuis, *Dutch Parliamentary Election Study 1989* (Amsterdam 1993) 57.

¹⁷ R.B. Andeweg ed., *Tussen steekproef en stembus. Beschouwingen over verkiezingspeilingen naar aanleiding van de discrepantie tussen de peilingen en de verkiezingsuitslag van 21 mei 1986* (Leiden 1988); C. van der Eijk en Ph. van Praag, 'De verkiezingen van 1986 in perspectief' in: C. van der Eijk en Ph. van Praag ed., *De strijd om de meerderheid: de verkiezingen van 1986* (Amsterdam 1987) 124-141, aldaar 132-133; *NRC Handelsblad*, 22 mei 1986.

¹⁸ Vergelijk voor bevolkingsgegevens op dit punt: J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie* (Den Haag 2006).

¹⁹ Zie in het algemeen voor de electorale concurrentie tussen de confessionele partijen J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'The bells toll no more: the declining influence of religion on voting behaviour in the Netherlands' in: D. Broughton en H.M. ten Napel ed., *Religion and mass behaviour in Europe* (Londen 2000) 75-96.

²⁰ W. van der Brug, 'Zwevende of geëmanciperde kiezers?' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004) 230-251.

²¹ P. Mair, 'Electoral volatility and the Dutch party system: a comparative perspective', *Acta Politica* 43 (2008) 235-253; J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21e eeuw* (Amsterdam 2005); J.J.M. van Holsteyn en J.M.

den Ridder, 'Verandering in continuïteit: houdingen en gedragingen van Nederlandse kiezers', *Bestuurskunde* 17 (2008) 39-46; zie ook G.A. Irwin en J.J.M. van Holsteyn, 'Scientific progress, educated guesses or speculation? On some old predictions with respect to electoral behaviour in the Netherlands', *Acta Politica* 43 (2008) 180-202.

²² Omdat de vraag naar het stemverleden geen deel uitmaakte van het NKO 2006 en NKO 2010, ontbreken vergelijkbare gegevens voor de meest recente verkiezingsjaren.

²³ Onder anderen Irwin en Van Holsteyn, 'Towards a more open model of competition'; zie voor de politieke strijd rondom de abortusproblematiek J. Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* (Den Haag 1986).

²⁴ Ibidem, 304.

²⁵ W.C.C. Groenen, 'Abortus en euthanasie' in: J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en C. van der Eijk ed., *De Nederlandse kiezer '86* (Amsterdam 1987) 132-143.

²⁶ K. Aarts en J. Thomassen, 'Dutch voters and the changing party space, 1989-2006', *Acta Politica* 43 (2008) 203-234; H. Pellikaan, S. de Lange en T. van der Meer, 'Fortuyn's legacy: party system change in the Netherlands', *Comparative European Politics* 5 (2007) 282-302.

²⁷ Zie onder anderen: K. Aarts en H. van der Kolk ed., *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005).

²⁸ H. van der Kolk en K. Aarts, 'Opkomst en uitslag' in: Aarts en Van der Kolk, *Nederlanders en Europa*, 183-206, aldaar 201.

²⁹ Onder andere *Reformatorisch Dagblad*, 15 februari 2010; *Trouw*, 31 maart 2010.

³⁰ W. van der Brug en C. van der Eijk, 'Enige nuances: misverstanden over kiezers in het algemeen en de verkiezingen van 2002/2003 in het bijzonder' in: R. Coops e.a. ed., *Een politieke aardverschuiving* (Alphen aan den Rijn 2003) 74-88, aldaar 78.

³¹ P. Pennings en J.E. Keman, "'Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994) 118-144, aldaar 141.

³² Ook als de leden van CDA, PvdA en VVD worden vergeleken, is er aanzienlijk minder verschil tussen het CDA en de VVD dan tussen het CDA en de PvdA. In het Leidse Partijledenonderzoek 2008 lag de gemiddelde links-rechts positie van leden van het CDA met 6,2 (in 1999 5,9) rechts van het midden, vergeleken met 7,1 (in 2008; 7,3 in 1999) voor leden van de VVD en 3,1 (3,6 in 1999) voor leden van de PvdA. Zie ook: J. den Ridder, J. van Holsteyn en R. Koole, 'Partijen in spagaat? Eensgezindheid en meningsverschillen onder leden van Nederlandse politieke partijen', *Res Publica*, 52 (2010) 199-227.

³³ R.B. Andeweg, 'De formatie van de paarse coalitie: democratisch en politicologisch gehalte van een kabinetsformatie' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 1994 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1995) 149-171, aldaar 158.

³⁴ Een van de vaste bewegingen in de rituele dans rondom kabinetsformaties betreft dan ook 'dat de kiezers te weinig invloed hebben op de uitkomst van de formatie'. C. van Baalen, *Een rituele dans in de Tweede Kamer? Klagen over kabinetsformaties, 1946-2002* (Den Haag 2003) 11.

³⁵ Ch. Schwietert en H. Hillen, *De formatie van een tijdbom. Het tweede kabinet Van Agt* (Haarlem 1981) 7.

³⁶ Zie voor de positiebepaling van Kok onder andere *de Volkskrant*, 12 december 1995.

³⁷ *De Volkskrant*, 2 oktober 2010.

³⁸ In deze beschouwing over het electorale wisselverkeer gaat het enkel en alleen om kiezers die CDA, PvdA en VVD stemden dan wel stemmen. Uiteraard is er tevens wisselverkeer tussen andere partijen en het CDA en tussen niet-stemmers en het CDA, maar deze electorale bewegingen blijven hier buiten beeld.

³⁹ Wellicht omdat het CDA in dat even opmerkelijke als verwarrende verkiezingsjaar 2002 mede kon profiteren van de heersende antipaarse stemming en, zeker na de moord op Fortuyn kort voor de verkiezingen, kon dienen als electorale vluchtdeuk. Zie onder andere: G. Voerman, 'Hoe is het premier Balkenende vergaan als politieke

toevalstreffer?', *Civis Mundi* 45 (2006) 154-158, aldaar 155.

⁴⁰ C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', *Beleid en Maatschappij* 11 (1984) 192-204; J. Tillie, *Party utility and voting behaviour* (Amsterdam 1995); Van Holsteyn en Den Ridder, *Alles blijft anders*, 212-223.

⁴¹ *NRC Handelsblad*, 11 januari 2003; *de Volkskrant*, 15 en 22 januari 2003.

⁴² *NRC Handelsblad*, 3 juli 2010.

⁴³ Of nog ernstiger: in 2010 werd – niet voor de eerste en waarschijnlijk niet voor de laatste keer – alvast een 'In Memoriam CDA 1980-2010' gepubliceerd (zie *de Volkskrant*, 18 september 2010).

⁴⁴ *NRC Handelsblad*, 15 juni 2010.

⁴⁵ *Trouw*, 29 juli 2010.

⁴⁶ H.-M.Th.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992).

⁴⁷ P. Lucardie, 'De ideologie van het CDA: een conservatief democratisch appel?' in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel ed., *Geloven in macht. De christen-democratie in Nederland* (Amsterdam 1993) 39-58, aldaar 51.

⁴⁸ H. Pellikaan en S. van der Lubben ed., *Ruimte op rechts? Conservatieve onderstroom in de Lage Landen* (Utrecht 2006).

Bijdrage Van Hecke

¹ 'De principes van de partij als waarden-gemeenschap kunnen we overeind houden. Als je naar het verkiezingsprogramma kijkt, dan zie je dat een belangrijke plaats innemen. [...] Daarom is de participatie van het CDA in die grote EVP zo belangrijk.' Interview met C.M. Wortmann-Kool, 27 april 2010.

² Dit artikel is een bewerkte en geactualiseerde versie van: S. Van Hecke 'Geloven in ideologie. Nederlandse christen-democraten en de wording van de Europese Volkspartij' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006) 123-143. Het onderzoek is gebaseerd op een uitgebreide

literatuurstudie, analyse van partijdocumenten en interviews met A.M. Oostlander (Brussel, 14 april 2004), M.G.H.C. Oomen-Ruyten (Brussel, 27 april 2004), P. Bukman (Den Haag, 11 november 2004), Th. Brinkel (Den Haag, 11 november 2004), W.K.N. Schmelzer (Wassenaar, 13 juli 2005), C.M.P.S. Eurlings (Brussel, 17 oktober 2006), C.M. Wortmann-Kool (Brussel, 27 april 2010) en W.G. van Velzen (Brussel, 18 mei 2010), onder meer in het kader van mijn doctoraalscriptie 'Christen-democraten en conservatieven in de Europese Volkspartij. Ideologische verschillen, nationale tegenstellingen en transnationale conflicten', Katholieke Universiteit Leuven (Leuven 2005).

³ S. Van Hecke, 'On the road towards transnational parties in Europe. Why and how the European People's Party was founded', *European View* 3 (2006) 153-160.

⁴ Dit comité, dat was opgericht als een *structure d'accueil* in de schoot van de EUCD, vertegenwoordigde elf partijen uit zeven lidstaten: CVP en PSC (België), CSV (Luxemburg), CDU en CSU (Duitsland), CDS (Frankrijk), Democrazia Cristiana (Italië), Fine Gael (Ierland) en de drie Nederlandse partijen.

⁵ KVP'er Karl J. Hahn speelt hierin een vooraanstaande rol. Hahn zetelde namens de Nederlandse *équipe* (ARP, CHU en KVP) in het Politiek Comité.

⁶ Zie bijvoorbeeld de tussenkomst van Norbert Schmelzer: *Procès-verbal de la réunion du Comité Politique des partis démocrates-chrétiens des pays membres des Communautés européennes*, Parijs (20 en 21 februari 1976), Archiv für Christich-Demokratische Politik (ACDP).

⁷ Volgens de nota van Tjeerd Westerterp moest de nieuwe partij zich 'progressief' noemen: *Dossier sur la formation d'un parti démocrate-chrétien européen*, 10 september 1975, ACDP.

⁸ Respectievelijk de *Mouvement Républicain Populaire* (MRP) en de *Partito Popolare Italiano* (PPI).

⁹ De formele stichting van de EVP vond plaats op 8 juli 1976 tijdens een vergadering

van het Bureau van de EUCD. De aanwezige Nederlanders zijn Schmelzer (KVP), Frans Andriessen (KVP), Hans de Boer (ARP), Roelof Kruisinga (CHU), Wim Vergeer (KVP), A. Oliemans (CHU), W.J. Schuijt (KVP), P.A.J.M. Steenkamp (KVP), P.R.H.M. van der Linden (KVP) en K.J. Hahn (KVP).

¹⁰ Zie bijvoorbeeld het interview met Lubbers in: 'Van wording tot herrijzenis. Interview met R.F.M. Lubbers' in: R. van Ark e.a. ed., *25 jaar CDA. Tussen macht en inhoud* (Baarn 2005) 67-83, aldaar 68.

¹¹ S. Van Hecke, 'A decade of seized opportunities. Christian democracy in the European Union' in: S. Van Hecke en E. Gerard ed., *Christian Democratic Parties in Europe after the Second World War* (Leuven 2004) 269-295.

¹² W. Martens, *De memoires. Luctor et emergo* (Tielt 2006) 588.

¹³ De goede verstandhouding tussen Lubbers en Thatcher is op haar beurt een uitzondering op deze regel. Zie bijvoorbeeld: Martens, *De memoires*, 630.

¹⁴ *Synthetisch verslag van de vergadering. Conferentie van EVP-partij- en regeringsleiders*, 13 april 1991, Archief van de EVP-ED-fractie.

¹⁵ K.M. Johansson, 'Another road to Maastricht. The christian democrat coalition and the quest for European Union', *Journal of Common Market Studies* 40 (2002) 895-919.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld de werkgroep 'Mensbeeld' waarvan Europarlementariër Oostlander deel uitmaakt: Archief van de EVP-ED-fractie: Christopher Beazley en Sir Fred Catherwood, *Christen-democratische en conservatieve beginselen en filosofie* (Sirmione 1991): 'Willen de conservatieven toetreden tot de Alliantie [sic] van de Europese Volkspartij in het Europees Parlement, dan moet worden aangetoond dat beide fracties bij elkaar passen. Wij zijn het erover eens dat het van het grootste belang is de filosofie en de beginselen te aanvaarden die met name voortkomen uit onze gezamenlijke christelijke en Europese erfenis. Dit wordt gezien als iets dat ver uitstijgt boven een

politiek verstandshuwelijk, en het wordt evenmin uitsluitend beschouwd als een centrum-rechtse coalitie.’

¹⁷ ‘La discussion ne peut pas être prolongée indéfiniment. Les membres du groupe PPE doivent poursuivre la discussion entre eux et arriver à une conclusion.’

Compte-rendu de la conférence au sommet des chefs de gouvernement et des chefs de partis du PPE du 14 février 1992, Archief van de EVP-ED-fractie.

¹⁸ L. Tindemans, *De memoires. Gedreven door een overtuiging* (Tielt 2003) 492.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld de standpunten die door de vertegenwoordigers van de Britse Conservatieven in de aanloop naar de toetreding tot de EVP-fractie werden ingenomen in de werkgroep ‘Federaal Europa’: ‘In favouring a European union of federal type, the EDG [European Democratic Group, de fractie waartoe de Britse Conservatieven op dat moment behoren] accepts the federal principle which, in the Community context, involves government as close to the people as possible rather than centralisation. We both insist particularly on the need for co-decision with equivalent powers for the Parliament and the Council in the legislative process.’ Brief van R. Luster en D. Prag aan de voorzitters van de EVP- en EDG-fracties, 10 oktober 1991; archief van de EVP-ED-fractie.

²⁰ Interview met Wortmann-Kool, 27 april 2010.

²¹ Martens, *De memoires*, 677-678.

²² Interview met Wortmann-Kool, 27 april 2010.

²³ Het totaal aantal Nederlandse Europarlementariërs was in 1979 en in 2009 25. Dit laat een vergelijking in absolute cijfers toe. Dit helet echter niet dat in de tussenperiode het aantal zetels niet steeds 25 was: tussen 1994 en 2004 31 en tussen 2004 en 2009 24.

²⁴ ‘We moeten niet als CDA de grens [met niet-christenen] overgaan, een soort van volkspartij worden,’ aldus Lubbers in: H. van Gerven en B. Rijpert, *Geweten op het Binnenhof* (Amsterdam 1986) 28.

²⁵ H.-M. ten Napel, ‘Een eigen weg’. *De tot-*

standkoming van het CDA (1952-1980) (Kampen 1992).

²⁶ De *Working Group Membership* (voorheen *Central and Eastern Europe Enlargement*) die de EVP adviseert inzake lidmaatschapsaanvragen (onder andere op basis van *fact finding missions*) wordt sinds haar oprichting in 1989 voorgezeten door Nederlandse christendemocraten: Van Velzen (1989-2004), Eurlings (2004-2007) en Wortmann-Kool (2007-).

²⁷ Voorafgaand aan de oprichting van de EVP werden bijvoorbeeld nota’s van Westerterp, Hahn en ARP-staatssecretaris Peter Kooijmans besproken in het Politiek Comité: *Dossier sur la formation d’un parti démocrate-chrétien européen* (Brussel 1975), ACDP.

²⁸ Zie bijvoorbeeld het standpunt van Van Gennip: ‘... het samengaan van christendemocraten en conservatieven [brengt] de vorm van de toekomstige democratische orde op de agenda: de bewuste voorkeur voor een tweedeling in de Europese politiek, een tweepartijensysteem, voor Europa, maar ook met zijn *onvermijdelijke consequenties naar de binnenlandse politiek* in verschillende landen’ (eigen cursivering). *Rapport. De samenwerking tussen christendemocraten en conservatieven in Europees verband* (z.p. 1991), Archief van de EVP-ED-fractie.

²⁹ J. van Gennip en T. Jansen, ‘CDV in gesprek met Wolfgang Schäuble’, *Christen Democratische Verkenningen* 19 (1999) 3-II.

³⁰ A. Oostlander, *Christendemocraten en conservatieve partij. Werkgroep ‘Mensbeeld’* (z.p. z.j.): ‘Het belangrijkste probleem dat tussen conservatieven en christendemocraten bestaat, is de vraag of de fundamentele vraagstukken... in de politiek werkelijk ter zake doen of niet.’

³¹ D. Deweer, *Personalisme en/of communitarisme. Ideologie in de christendemocratie van de eenentwintigste eeuw* (Leuven 2010).

³² *A Union of Values – Final text agreed at the XIV Congress*, Berlijn: 13 januari 2001, (www.epp.eu): ‘The Christian Democrat, Centrist and Reform Parties of the EPP as the heirs of Europe’s Founding Fathers... The EPP will respond on the basis of our

traditional values... Pragmatism, efficiency, or some undefined "third way" do not address people's real concerns'; A. Agag Longo, 'The Future of the European People's Party' in: EPP-ED-Group, *Our Vision of Europe. Proximity, Competitiveness and Visibility* (Leuven/Apeldoorn 2001) 240: 'The [Berlin] Congress saw a consensus, indeed almost unanimous support, in favour of embracing the core principles of the "reformist centre" as the guide for our political action over the coming decades.'

³³ *EPP Election Document 2009*, adopted by the EPP Congress (Warschau; 29-30 april 2009) 3: 'Our idea of Europe is the consequence of our attachment to the values of an open society and of the European common cultural heritage; it has always been based on values and common traditions which are deeply rooted in our civilisation. Our universal spirit, Europe's Judeo-Christian roots and common cultural heritage, the classical and humanist history of Europe, the achievements of the period of the Enlightenment and the active role played by the churches in Europe to promote tolerance and mutual respect, these are the foundation of our political platform.'

³⁴ *Kracht en ambitie. CDA verkiezingsprogramma voor de verkiezingen voor het Europees Parlement*, CDA (Den Haag 2009) 5.

³⁵ Interview met Wortmann-Kool, 27 april 2010.

³⁶ In de fractie, dus met betrekking tot aanvragen van delegaties van Europarlementariërs, speelde Van Velzen een gelijkaardige rol: P. Fontaine, *Voyage to the Heart of Europe. A History of the Christian Democratic Group and the Group of the European People's Party in the European Parliament* (Brussel 2009) 327 en verder.

³⁷ De 'moslimdemocratische' partij AKP (W. Martens, *Europe: I Struggle, I Survive* (Dordrecht 2009) 217-219) is sinds 2005 EVP-observator, een stadium voorafgaand aan geassocieerd en volwaardig lidmaatschap.

³⁸ Zie bijvoorbeeld het kritische commentaar van EVP-voorzitter Martens: *Europe: I*

Struggle, I Survive, 188. De PvdA wordt overigens hetzelfde verweten: E. van Rooyen en G. Voerman, 'Het einde van een tijdperk? De PvdA en het verlangen naar Europese partijvorming' in: F. Becker, M. Hurenkamp en M. Sie Dhian Ho ed., *Het ongemak over Europa. WBS jaarboek 2008* (Amsterdam 2008) 146-164.

³⁹ G. Voerman en N. van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009* (Amsterdam 2009) 30-31, 41-42, 55-56, 68, 79, 94. In hun interview met Wim van de Camp, lijsttrekker in 2009, komen Theo Brinkel en Jan Prij tot dezelfde vaststelling: Th. Brinkel en J. Prij, 'In gesprek met Wim van de Camp', *Christen Democratische Verkenningen* (themanummer: 'Krachtproef Europa') 29 (2009) 127-128.

⁴⁰ Th. Brinkel, H.-M. ten Napel en J. Prij, 'Opnieuw verder kijken dan de eigen neus lang is', *Christen Democratische Verkenningen*, 29 (2009) 21-22.

⁴¹ Zie bijvoorbeeld: 'De Unie is niet altijd ónze Unie' in: *Kracht en ambitie. CDA verkiezingsprogramma voor de verkiezingen voor het Europees Parlement*, 3.

⁴² Zie bijvoorbeeld de combinatie van harde kritiek aan het adres van de EU en de keuze voor een sterk en federaal Europa in het Europese hoofdstuk van: J.P. Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek* (Soesterberg 2002) 130-145. Een verwijzing naar de EVP is er niet.

⁴³ Interview met Eurlings, 17 oktober 2006.

⁴⁴ *Program van Uitgangspunten*, CDA (z.p. 1993) 25.

⁴⁵ Interview met Van Velzen, 18 mei 2010.

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld: J. van Gennip, 'Van de ankers losgeslagen', *Christen Democratische Verkenningen* (themanummer: 'De toren van Europa') 24 (2004) 102-110.

⁴⁷ EVP persmededeling van 3 oktober 2010, 'Verklaring van EVP-Voorzitter Wilfried Martens, over de vorming van de nieuwe regering onder leiding van de liberalen in Nederland: "Ik betreurt deze politieke ontwikkeling omdat zij de verstandhou-

ding, de cohesie en de solidariteit in onze Europese samenlevingen kan bedreigen. Het is de plicht van de grote politieke families om zich te bezinnen over deze onfortuinlijke realiteit [het succes van een anti-islampartij] en ze samen te bestrijden. Zoals in het verleden zal de EVP in het kader van de Europese Unie steeds blijven weigeren om samen te werken met extreem-rechtse en extreem-linkse partijen. [...] Ik vertrouw erop dat in de lange christendemocratische traditie van het CDA hun politici dit zullen waarmaken in regering en parlement alsook dat het politiek akkoord verenigbaar zal blijken te zijn met een vrije en pluralistische democratie en eerbied voor de mensenrechten, de fundamentele vrijheden en de rechtsstaat, basiswaarden van de EVP.”

Bijdrage Van Kersbergen

¹ Deze bijdrage is een bewerking en actualisering van: K. van Kersbergen, ‘The Christian Democratic Phoenix and Modern Unsecular Politics’, *Party Politics* 14 (2008) 259-279.

² S. Van Hecke en E. Gerard ed., *Christian Democratic Parties in Europe since the End of the Cold War* (Leuven 2004).

³ Het verlies aan leden en kiezers is gerelateerd aan het jaar 1989 en de toen gehouden Tweede Kamerverkiezingen.

⁴ F. Duncan, ‘A Decade of Christian Democratic Decline. The dilemmas of the CDU, ÖVP and CDA in the 1990s’, *Government and Opposition* 41 (2006) 469-490; F. Duncan, “‘Lately, things just don’t seem the same’”. External shocks, party change and the adaptation of the Dutch Christian Democrats during “Purple Hague” 1994-8’, *Party Politics* 13 (2007) 69-87.

⁵ P. Lucardie, ‘Paradise lost, paradise regained? Christian Democracy in the Netherlands’ in: Van Hecke en Gerard, *Christian Democratic Parties in Europe*, 159-178, aldaar 161.

⁶ K. van Kersbergen, ‘The Distinctiveness of Christian Democracy’ in: D.L. Hanley ed., *Christian Democracy in Europe. A Com-*

parative Perspective (Londen 1994) 31-47; K. van Kersbergen, *Social Capitalism. A Study of Christian Democracy and the Welfare State* (Londen/New York 1995); K. van Kersbergen, ‘Contemporary Christian Democracy and the Demise of the Politics of Mediation’ in: H. Kitschelt e.a. ed., *Continuity and Change in Contemporary Capitalism* (Cambridge 1999) 346-370.

⁷ R.F. Inglehart, *Modernization and post-modernization. Cultural, economic, and political change in 43 societies* (Princeton 1997).

⁸ P.L. Berger, ‘The desecularization of the world. A global overview’ in: P.L. Berger ed., *The desecularization of the world. Resurgent religion and world politics* (Washington 1999) 1-18.

⁹ H. Keman, ‘Centre-Space Politics. Party Behaviour in Multi-Party Systems’ in: H. Keman ed., *The Politics of Problem-Solving in Postwar Democracies* (Houndmills/New York 1997) 85-112.

¹⁰ M.W.M. de Vries, *Governing with your closest neighbour. An assessment of spatial coalition formation theories* (Nijmegen 1999).

¹¹ P.L. Berger, *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion* (New York 1990) 107.

¹² L.M. Mead, ‘Religion and the Welfare State’ in: R.F. Tomassen ed., *The Welfare State, 1883-1983. Comparative Social Research* (Greenwich/Londen 1983) 50-56, aldaar 52-53.

¹³ K. van Kersbergen en A. Krouwel, ‘De veranderde beleidsfilosofie van het CDA van Balkenende’ in: F. Becker, W. van Hennekeler en M. Hurenkamp ed., *Vier jaar Balkenende* (Amsterdam 2006) 38-53.

¹⁴ *Nieuwe wegen, vaste waarden*, CDA (Den Haag 1995) en *Samenleven doe je niet alleen. Verkiezingsprogramma 1998-2002*, CDA (Den Haag 1998).

¹⁵ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid. Verkiezingsprogramma 2002-2006*, CDA (Den Haag 2002).

¹⁶ B. Girvin ed., *The Transformation of Contemporary Conservatism* (Londen 1988); N. O’Sullivan, ‘Conservatism’ in: R. Eatwell en A. Wright ed., *Contemporary Political Ideologies* (Londen 1993) 50-77.

- ¹⁷ D.L. Hanley, 'Christian Democracy and the Paradoxes of Europeanization. Flexibility, Competition and Collusion', *Party Politics* 8 (2002) 466. Zie ook de bijdrage van Steven Van Hecke in deze bundel.
- ¹⁸ J.J. de Haan en M. Schnackers, "'Welbeschouwd is er geen polariteit tussen conservatief en radicaal'", *CDA Magazine* 8 (2005) 6-7.
- ¹⁹ *Program van Uitgangspunten*, CDA (Den Haag 1993).
- ²⁰ H. Pellikaan, T. van der Meer en S. de Lange, 'The road from a depoliticized to a centrifugal democracy', *Acta Politica* 38 (2003) 23-50.
- ²¹ *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, 8.
- ²² H. Kriesi e.a., 'Globalization and the transformation of the national political space. Six European countries compared', *European Journal of Political Research* 45 (2006) 921-956.
- ²³ J. Visser en A. Hemerijck, '*A Dutch miracle*'. *Job growth, welfare reform and corporatism in the Netherlands* (Amsterdam 1997).
- ²⁴ P. van Praag, 'The winners and losers in a turbulent political year', *Acta Politica* 38 (2003) 5-22.
- ²⁵ C. Mudde, 'The populist Zeitgeist', *Government and Opposition* 39 (2004) 541-563.
- ²⁶ J.J.M. van Holsteyn, 'Minderheden en de verkiezingen van 15 mei 2002' in: H. Pellikaan en M. Trappenburg ed., *Politiek in de multiculturele samenleving* (Amsterdam 2003) 101-125; J.J.M. van Holsteyn, I.A. Galen en J.M. den Ridder, 'In the eye of the beholder. The perception of the list Pim Fortuyn and the parliamentary elections of may 2002', *Acta Politica* 38 (2003) 69-88.
- ²⁷ Van Kersbergen en Krouwel, 'De veranderde beleidsfilosofie', 38-53.
- ²⁸ P. van Praag, 'De LPF-kiezer. Rechts, cynisch of modaal?' in: G. Voerman ed., *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003) 96-116, aldaar 107.
- ²⁹ P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars* (Rotterdam 2002).
- ³⁰ Een bewerkte versie van Balkenendes lezing verscheen onder de titel 'Samenleving mag geen optelsom van culturen zijn' in *NRC Handelsblad*, 25 januari 2002.
- ³¹ H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004) 131.
- ³² Ibidem, 155.
- ³³ Ibidem, 157; P. Pennings en H. Keman, 'The Dutch parliamentary elections of 2002 and 2003. The rise and decline of the Fortuyn movement', *Acta Politica* 38 (2003) 51-68; Van Holsteyn, Galen en Den Ridder, 'In the eye of the beholder'; W. van der Brug, 'How the LPF support fuelled discontent. Empirical tests of explanations of LPF support', *Acta Politica* 38 (2003) 89-106.
- ³⁴ P. Pierson ed., *The New Politics of the Welfare State* (Oxford 2001).
- ³⁵ P. Norris en R. Inglehart, *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide* (Cambridge 2004).
- ³⁶ S. Kalyvas, 'Unsecular politics and religious mobilization' in: T.A. Kselman en J.A. Buttigieg ed., *European Christian Democracy. Historical legacies and comparative perspectives* (Notre Dame, IN 2003) 294-320, aldaar 293-294.
- ³⁷ Berger, 'The desecularization of the world'.

Bijlage: verkiezingsuitslagen en ledentallen van de ARP, CHU en KVP en het CDA

Tabel 1. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen van de voorlopers van het CDA (ARP, CHU, RKSP/KVP), 1918-1972

	ARP		CHU		RKSP		KVP		Totaal	
	%	zetels	%	zetels	%	zetels	%	zetels	%	zetels
1918	13,4	13	6,5	7	30,0	30	–	–	49,9	50
1922	13,7	16	10,9	11	29,9	32	–	–	54,5	59
1925	12,2	13	9,9	11	28,6	30	–	–	50,7	54
1929	11,6	12	10,5	11	29,6	30	–	–	51,7	53
1933	13,4	14	9,1	10	27,9	28	–	–	50,4	52
1937	16,4	17	7,5	8	28,8	31	–	–	52,7	56
1946	12,9	13	7,8	8	–	–	30,8	32	51,5	53
1948	13,2	13	9,2	9	–	–	31,0	32	53,4	54
1952	11,3	12	8,9	9	–	–	28,7	30	48,9	51
1956*	9,9	15	8,4	13	–	–	31,7	49	50,0	77
1959	9,4	14	8,1	12	–	–	31,6	49	49,1	75
1963	8,7	13	8,6	13	–	–	31,9	50	49,2	76
1967	9,9	15	8,1	12	–	–	26,5	42	44,5	69
1971	8,6	13	6,3	10	–	–	21,8	35	36,7	58
1972	8,8	14	4,8	7	–	–	17,7	27	31,3	48

* Na de verkiezingen van 1956 is het aantal zetels in de Tweede Kamer uitgebreid van 100 naar 150.

NB: voor 1918-1925 Algemeene Bond van R.K. Rijkskieskringsorganisaties in Nederland

Bron: H. Daalder, K.L.L.M. Dittrich en J.G. Gosman, 'Verkiezingsuitslagen' in: H. Daalder e.a. ed., *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (Alphen aan den Rijn 2003) A1300, 26-27; G.G.J. Thissen, *Parlement en kiezer. Jaarboek zittingsjaar 1998-1999* (Deventer 2000) 98-99.

Tabel 2. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen CDA, 1977-2010

	zetels	%	aantal stemmen
1977	49	31,9	2.652.278
1981	48	30,8	2.677.259
1982	45	29,4	2.420.441
1986	54	34,6	3.172.918
1989	54	35,3	3.140.502
1994	34	22,2	1.996.418
1998	29	18,4	1.581.053
2002	43	27,9	2.653.723
2003	44	28,6	2.763.480
2006	41	26,5	2.608.573
2010	21	13,6	1.281.886

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 3. Ledentallen ARP, CHU en KVP, 1946-1980

	ARP	CHU	KVP
1946	86.500	30.000	–
1947	–	50.000	–
1948	–	–	409.084
1949	–	–	348.516
1950	102.737	–	319.419
1951	–	–	295.736
1952	–	–	277.663
1953	–	–	257.890
1954	–	–	269.376
1955	98.028	–	429.939
1956	95.038	–	428.599
1957	97.186	–	368.196
1958	99.340	37.000	379.081
1959	99.613	–	374.745
1960	97.980	48.000	385.500
1961	98.544	–	375.500
1962	100.847	50.000	328.000
1963	98.016	50.000	312.000
1964	95.796	–	276.000
1965	94.164	50.000	259.180
1966	93.398	45.000	233.134
1967	90.904	40.000	156.000
1968	87.378	–	120.000
1969	83.127	–	100.000
1970	80.695	28.900	97.300
1971	74.118	29.35	887.136
1972	–	28.450	82.525
1973	69.742	27.740	67.494
1974	65.116	28.085	62.234
1975	61.761	27.850	52.458
1976	59.495	–	51.729
1977	57.661	27.000	54.273
1978	57.642	27.630	58.500
1979	56.405	26.000	56.185
1980	54.500	–	49.343

Bron: website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl)

Tabel 4. Uitslagen Europese verkiezingen CDA, 1979-2009

	zetels	%	aantal stemmen
1979	10	35,6	2.017.743
1984	8	30,0	1.590.218
1989	10	34,6	1.814.107
1994	10	30,8	1.271.855
1999	9	26,9	954.898
2004	7	24,4	1.164.431
2009	5	20,1	913.233

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 5. Uitslagen verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Eerste Kamer CDA, 1977-2007

	Provinciale Staten			Eerste Kamer
	zetels	%	aantal stemmen	zetels
1977	–	–	–	24
1978	268	35,1	2.658.001	–
1980	–	–	–	27
1981	–	–	–	28
1982	248	33,4	2.288.621	–
1983	–	–	–	26
1986	–	–	–	26
1987	255	33,0	2.348.706	26
1991	257	32,6	1.908.929	27
1995	186	22,9	1.317.882	19
1999	194	24,4	1.309.960	20
2003	222	28,0	1.603.579	23
2007	151	25,0	1.412.856	21

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 6. Uitslagen gemeenteraadsverkiezingen CDA, 1978-2010

	zetels	%	aantal stemmen
1978	4.022	32,3	2.273.609
1982	3.753	29,0	2.004.535
1986	3.541	28,0	2.222.714
1990	3.515	29,0	2.048.995
1994	2.751	21,6	1.643.437
1998	2.404	20,4	1.421.976
2002	2.155	20,5	1.319.718
2006	1.749	16,8	1.162.829
2010	1.530	14,8	974.232

Bron: CBS-verkiezingsstatistieken en opgaves Kiesraad

Tabel 7. Ledentallen CDA, 1975-2010

Jaar	Ledental
1975	300
1976	2.000
1977	11.797
1978	20.000
1979	25.500
1980	30.000
1980	162.000*)
1982	152.885
1983	147.896
1984	138.179
1985	131.627
1986	127.849
1987	128.588
1988	127.046
1989	122.486
1990	125.033
1991	122.238
1992	118.449
1993	112.117
1994	107.000
1995	100.442
1996	94.412
1997	91.000
1998	89.000
1999	86.000
2000	82.000
2001	80.000
2002	78.000
2003	79.000
2004	77.000
2005	73.000
2006	69.000
2007	69.560
2008	69.200
2009	68.102
2010	67.592

*) Ledental op 11 oktober 1980, toen het CDA werd opgericht.

NB: de ledentallen uit de periode 1975 – 1980 betreffen ‘rechtstreekse’ leden na de vorming van de federatie van ARP, CHU en KVP op 25 april 1975

Bron: website Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl)